

Amasya İlahiyat Dergisi – Amasya Theology Journal

ISSN 2667-7326 | e-ISSN 2667-6710

Haziran / June 2023, 20: 79-110

**İsnad Ağı, Otorite Alanı ve Rivayetleri Bağlamında Katâde b. Diâme
(öl.117/735)**

Nurdan GENÇ

Arş. Gör., Çankırı Karatekin Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı

Çankırı Karatekin University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Hadith

Çankırı/Turkey

nurdangenc@karatekin.edu.tr

orcid.org/0000-0002-1826-8975

Bekir ÖZÜDOĞRU

Dr. Öğr. Üyesi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı

Assist. Prof., Ondokuz Mayıs University, Faculty of Theology Sciences, Department of Hadith

Samsun/Turkey

bekirozudogru@gmail.com

orcid.org/0000-0001-5996-3942

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi /Research Article

Geliş Tarihi / Received: 14 Mart / March 2023

Kabul Tarihi / Accepted: 03 Haziran / June 2023

Yayın Tarihi / Published: 30 Haziran / June 2023

Yayın Sezonu / Pub. Date Season: Haziran / June

Sayı/ Issue: 20 Sayfa /Page: 79-110

Atıf / Cite as: Genç, Nurdan – Özüdoğru, Bekir. “İsnad Ağı, Otorite Alanı ve Rivayetleri Bağlamında Katâde b. Diâme (öl.117/735) [Qatade b. Di'ame in the Structure of Isnad, Area of Authority and Its Narrations (d. 117/735)]”. *Amasya İlahiyat Dergisi-Amasya Theology Journal* 20 (June 2023): 79-110

<https://doi.org/10.18498/amailad.1264829>

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Copyright © Published by Amasya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Amasya University, Faculty of Theology, Amasya, 05100 Turkey. All rights reserved.

<https://dergipark.org.tr/amailad>.

Qatade b. Diāme in the Structure of Isnad, Area of Authority and Its Narrations (d. 117/735)

Abstract

Isnad is not only a means of transmission of hadith narrations but also the transmission of knowledge between strata or within the same stratum. This transfer of knowledge, i.e., using sened, leads to forming horizontal and vertical networks. In this context, the isnad network can provide important clues to follow the circulation of knowledge and social relations between periods and regions. Since they have a versatile profile, especially the isnad networks of the scholars of the tabi'in period, hadith, tafsir, fiqh, etc., areas will be more comprehensive. In this context, in our study, which aims to describe the narration style of the period by comparing the narrations and isnad networks in different fields, the narrations and isnad network of Qatāda b. Diāma, one of the tabi'in scholars, was analyzed through his narrations in the works attributed to him. For this purpose, the sciences of tafsir, fiqh, and hadith were chosen for Qatāda's areas of authority, considering the volume of the article and the accessibility of the sources. By comparing his narrations in the fields of tafsir and fiqh, their authentication, sened analysis, and prevalence within their respective fields, his muhaddith aspect was also examined. Considering the text's flow and the study's volume, the analysis of the narrations has been limited to footnotes. The works attributed to Qatāda ibn Diāma, al-Manāsik and al-Nasih wa'l-Mensūh, constitute our primary sources, but early and classical hadith, tafsir and fiqh sources have been utilized. For the sake of limitation, the Musnad of Abū Hanīfah and Imam Shāfi'i, the Asār of Imam Abū Yūsuf and Imam Muhammad, al-Şāḥawī's Sharḥ Meān al-asār, al-Bayhaqī's Ma'rifat al-Sunan, and the commentaries of al-Tabari and al-Qurtubi are used as sources. The article is organized under two main headings. In the first main heading, Qatāda b. Diāma's life and isnad network are discussed; the results obtained by evaluating his areas of authority and narrations are presented in the second main heading. Studies have been carried out on subjects such as

Qatāda's hadith, exegesis, and jurisprudence. The present study, on the other hand, aims to deal with Qatāda's authority areas in the context of the isnād network and to reveal the results from a holistic point of view. However, it is difficult to say that Qatāda's isnād network has been fully shown and analyzed because not all of his narrations in the fields of tafsīr and fiqh and his narrations in other fields of science other than these fields could be included in the scope of the article and due to the limitations of the sources compared. However, since such a study would exceed the usual limits of an academic article, the present study can be considered as a nucleus. According to the results obtained, the isnad network extends from the Companions to the third century. However, it is wider in the layer of the followers, both due to the breadth of their authority and the fact that they are among the younger tâbiîn. It can be said that this widespread network, which is like the channels that led him to the Companions, manifested itself in his narrations in the form of mursals. One of the main criticisms against him, deceit, as seen in the narration style of the period, is not narrating the hadith that he did not hear from himself as if he had heard it from his teacher, but in the form of incompleteness in not mentioning the name of a narrator in his own stratum. It can also be stated here that he used isnad in the narration of hadith; however, as a result of the narration style of the period, he did not have a special sensitivity in the use of mural-unbroken (muttasıl) narrators. Therefore, in this sense, his use of deceit should not be considered a flaw when evaluated within the narration style of the period. When an evaluation is made between the fields of authority, the isnad network is concentrated in the field of tafsir. When his narrations are analyzed in terms of tafsīr and fiqh sciences, more mural narrations are found in fiqh narrations than in tafsīr. These narrations are mostly based on famous Mursil narrators who were his teachers. However, it can be said that tafsīr narrations are not subjected to deceit, whereas fiqh narrations are subjected to tadlis. When we look at the distribution among regions, it is seen that the isnad network is distributed in Iraq, Damascus, and Hijaz regions, with Basra predominating.

Keywords: Hadith, Chain of Transmitter, Looseness, Deceit, Qatāda.

İsnad Ağı, Otorite Alanı ve Rivayetleri Bağlamında Katâde b. Diâme (öl. 117/735)

Öz

İsnad yalnızca hadis rivayetlerinin aktarım aracı değil aynı zamanda bilginin de tabakalar arasında veya aynı tabaka içerisinde aktarımını ifade eder. Bilginin bu şekildeki aktarımı yani sened kullanımı yatay ve dikey ağların oluşmasına sebep olur. Bu bağlamda isnad ağı dönemler ve bölgeler arasında bilginin dolaşımını ve sosyal ilişkileri takip etmek için önemli ipuçları sağlayabilir. Çok yönlü profile sahip oldukları için özellikle tâbiîn dönemi âlimlerinin isnad ağları, hadis, tefsir, fıkıh vb. alanlarda daha geniş olacaktır. Bu bağlamda farklı alanlardaki rivayetlerin ve isnad ağlarının karşılaştırarak dönemin rivayet üslubunu tasvir etmeyi amaçladığımız çalışmamızda tâbiîn âlimlerinden Katâde b. Diâme'nin rivayetleri ve isnad ağı kendisine isnad edilen eserlerde yer alan rivayetleri üzerinden tahrîc ve tahlil edilmiştir. Bu amaç doğrultusunda makalenin hacmi ve kaynakların ulaşılabilirliği göz önünde bulundurularak Katâde'nin otorite alanları için tefsir, fıkıh ve hadis ilimleri seçilmiştir. Tefsir ve fıkıh alanlarındaki rivayetlerinin tahrîci, sened tahlili ve kendi alanları içerisindeki yaygınlığı karşılaştırılarak aynı zamanda muhaddis yönü de incelenmiştir. Metnin akışı ve çalışmanın hacmi dikkate alınarak rivayetlerin tahrîcine dipnotlarda işaret etmekle yetinilmiştir. Katâde b. Diâme'ye isnad edilen *el-Menâsik ve el-Nâsîh ve'l-Mensûh* isimli eserler başlıca kaynaklarımızı oluşturmakla birlikte erken dönem ile klasik hadis, tefsir ve fıkıh kaynaklarından istifade edilmiştir. Sınırlandırmak maksadıyla bunlardan Ebû Hanîfe ve İmam Şâfiî'nin *Müsned*'leri, İmam Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'in *Âsâr*'ları, Tâhavî'nin *Şerhu Meâni'l-âsâr*'ı, Beyhakî'nin *Ma'rîfetü's-sünen*'i, Taberî ve Kurtûbî'nin tefsirleri kaynak olarak kullanılmıştır. Makale, iki ana başlık altında kurgulanmıştır. İlk ana başlıkta Katâde b. Diâme'nin hayatı ve isnad ağı ele alınmış; ikinci ana başlıkta ise otorite alanları ve rivayetleri değerlendirilerek elde edilen sonuçlar arz edilmiştir. Katâde'nin muhaddisliği, müfessirliği ve fikhî görüşleri gibi konularda çalışmalar yapılmıştır. Elinizdeki çalışma ise Katâde'nin otorite alanlarını isnad ağı bağlamında ele almayı ve bütüncül bir bakış açısıyla sonuçları ortaya koymayı hedeflemektedir. Bununla birlikte Katâde'nin tefsir ve fıkıh alanlarındaki tüm rivayetler ile ilgili alanlar dışında diğer ilim alanlarındaki rivayetlerinin makalenin kapsamına dahil edilememesi ve karşılaştırma yapılan kaynakların sınırlılığı sebebiyle isnad ağının tam anlamıyla ortaya konularak tahlil edildiğini söylemek zordur. Ancak bu denli bir çalışma akademik bir makalenin olağan sınırlarını aşacağından mevcut çalışma bir nüve hükmünde kabul edilebilir. Elde edilen sonuçlara göre hem otorite alanlarının

genişliği hem de tâbiînin küçüklerinden olması sebebiyle isnad ağı, sahâbeden üçüncü asra kadar uzanmakla birlikte tâbiîn tabakasında daha geniştir. Kendisini sahâbeye ulaştıran kanallar hükmünde olan bu yaygın ağın onun rivayetlerinde mürseller şeklinde tezahür ettiği söylenebilir. Hakkındaki başlıca tenkitlerden birisi olan tedlîs dönemin rivayet üslubunda görüldüğü üzere, kendisinden işitmediği hadisi hocasından işitmiş gibi rivayet etmek değil, kendi tabakasındaki bir râvinin ismini zikretmemek şeklindeki inkitâ' hükmündedir. Ayrıca burada ifade edilebilir ki onun hadis rivayetinde isnad kullandığı; ancak dönemin rivayet üslubunun doğurduğu bir sonuç olarak mürsel-muttasıl sened kullanımında özel bir hassasiyetinin bulunmadığı söylenebilir. Dolayısıyla buradaki anlamı ile onun tedlîs yapması dönemin rivayet üslubu içerisinde değerlendirildiğinde bir kusur sayılmamalıdır. Otorite alanları arasında bir değerlendirme yapıldığında isnad ağı tefsir alanında yoğunlaşmaktadır. Rivayetleri tefsir ve fıkıh ilimleri özelinde incelendiğinde tefsire göre fikhî rivayetlerinde daha fazla mürsel rivayetlere rastlanmaktadır. Bu rivayetler çoğunlukla hocası olan meşhur *mürsil* râvilere dayanmaktadır. Bununla birlikte tefsir rivayetlerinde tedlise rastlanmadığı; fikhî rivayetlerinde ise tedlîs görüldüğü söylenebilir. Bölgeler arası dağılımına bakıldığında ise isnad ağının Basra ağırlıklı olmak üzere Irak, Şam ve Hicaz bölgelerine dağıldığı görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Hadis, İsnad, İrsâl, Tedlis, Katâde.

Giriş

Hicrî ilk iki asır, ilimlerin ve hadis rivayet usûlünün oluşumu açısından başlangıç seviyesi kabul edilebilir. Hadis, usûl, fıkıh, kelam gibi ilimler bu dönemde birer nüve hükmünde olmakla birlikte henüz sistematik birer ilim dalı değildir. Özellikle hadis, fıkıh ve tefsir ilimlerinin bu ilk aşamada bir bütün şeklinde algılandığı ve ilmin nakil yoluyla aktarıldığı söylenebilir. İlimin nakil yoluyla aynı kuşak içinde veya kuşaktan kuşağa tevârüs etmesi, tabakalar arasında yatay ve dikey bilgi akışına; hocalar ve öğrenciler arasında birden çok girift bağlar kurulmasına sebep olmuştur. Söz konusu bu bağları ifade etmek için çalışmamızda “isnad ağı(ları)” tamlamasını kullanacağız. İsnad ağı dönemler ve bölgeler

arasında bilginin dolaşımını ve sosyal ilişkileri takip etmek için önemli ipuçları sağlayabilir.¹

Bu tamlama geniş çerçevede tüm ilim ağlarını ifade etmesinin yanında daha dar anlamda hadis rivayet ağını da görmemizi sağlayacaktır. Söz konusu döneme ait rivayet ağlarının kesintisiz bir şekilde takip ve tespit edilmesi kolay değildir; nitekim henüz sistematik hadis rivayetinin varlığından söz etmek zordur. Sahâbe râvisinin senedde zikredilmemesi anlamında irsâl ile bunun bir sonraki tabakada uygulanması yani tâbiünden bir râvinin seneden düşürülmesi anlamındaki tedlîs, dışardan bir gözle bakıldığında dönemin rivayet üslubunu yansıtıyor olsa da irsâl ve tedlîs uygulamalarının ilk asrın (hadis rivayeti özelinde) karakteristik özellikleri olduğu söylenemez. Nitekim söz konusu dönemde bu terimlerin bir karşılığı yoktur. Sahih/güvenilir hadisin, muttasıl sened ile değil, ma'rûf/meşhûr olması ile değerlendirildiği zihinlerde hadisin sıhhatini zedeleyecek seneddeki kusurlardan (irsâl, tedlîs) bahsedilemez. İrsâl, tedlîs gibi bu terimler hadis usûlünün sistematikleşmesi ile geriye dönük yapılan tanımlamalardır.

Henüz ilimlerin müstakil hale gelmediği bu çağın âlimleri birden fazla ilim dalındaki bilgi birikimleri ile fakih, muhaddis, müfessir, kelimci birçok vasfa sahiptirler. Bu vasıflara sahip olmak, kişinin (hoca/talebe) ilgili alanda söz söyleyebilen, görüşlerine itibar edilen ve bu alandaki birikimi sonraki nesillere tevârüs eden bir isim haline gelmesi bir başka deyişle otorite kazanması anlamına gelmektedir. Bu şartları sağladığı alanlar onun otorite alanlarıdır.

Peki, birden fazla otorite alanına sahip bir râvinin (muhaddis) farklı otorite alanlarındaki hadis kullanımı ve rivayetleri arasında bir farklılıktan söz edilebilir mi? Çalışmamızın temelini oluşturan bu sorunun izini sürebilmek için Katâde b. Diâme'nin, otorite alanı ve rivayetleri ile uygun bir örnek oluşturabileceği kanaatindeyiz. Müfessir, fakih ve muhaddis vasıfları ile muttasıl Katâde b. Diâme'nin aynı zamanda tâbiünün küçüklerinden olması sebebiyle hem sahâbe hem de tâbiîn tabakasında ilerleyen ağlara sahip olması bize önemli bir veri sağlayacaktır.

¹ Bk. Recep Şentürk, *Toplumsal Hafıza Hadis Rivayet Ağı* (İstanbul : Gelenek Yayıncılık, 2004).

Güncel literatürde Katâde b. Diâme hakkında tez ve makale türünde kıymetli pek çok çalışmaya rastlamak mümkündür. Muhtemelen Katâde'nin müfessir kimliği ile meşhur olması sebebiyle ekserisi tefsir ilmi bağlamında kaleme alınmıştır.² Bununla birlikte fakihliği ve fikhî görüşlerinin incelendiği çalışmalar da bulunmaktadır.³ Hadis ilmi özelinde bakıldığında ise muhaddisliği, hadis ilminin gelişimine katkısı ve rivayetleri konularının ele alındığı çalışmalar mevcuttur.⁴ Söz konusu çalışmalar, müfessir, fakih ve muhaddis kimlikleri özelinde Katâde'nin rivayetleri ve isnad ağlarının karşılaştırmalı olarak ele alınacağı makalemize önemli katkılar sağlayacaktır.

1. Hayatı ve Kişiliği

Tâbiînden, müfessir bir âlim diye bilinen Ebü'l-Hattâb Katâde b. Diâme b. Katâde es-Sedûsî el-Basrî, hicrî 60/61 yılında, Sedus kabilesinden bedevi bir ailenin âmâ evladı olarak dünyaya geldi.⁵ Babası

² Bk. Ömer Yûsuf Kemal, *Katâde b. Di'ame es-Sedûsî ve Tefsîruhu* (Medine: el-Câmiatü'l-İslâmiyye, 1981); Fahri Gökcan, *Katâde İbn Di'ame ve Tefsiri* (Atatürk Üniversitesi, 1977); Ebü's-Suûd Bedr, *Tefsîru Katâde: Dirâse Li'l-Müfessir Ve Menheci Tefsîrih* (Kahire: Câmiatü'l-Kâhire, 1979).

³ Bk. Murtaza Köse, "Tâbi'ün Fukahasından Basralı Fakih Katâde B. Diâme (ö. 117/735) ve Bazı Fikhî Görüşleri", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 14 (2009), 219-232; Ahmet Ferit Erdal, *Tâbiîn Bilginlerinden Katâde b. Diâme'nin Hayatı, Fikhî Görüş ve Rivayetleri* (Selçuk Üniversitesi, 2009).

⁴ Bk. Ali Budak, *Katâde B. Diâme: Hadis Ilmindeki Yeri* (Sakarya Üniversitesi, 2002); Esra Gözeler, "Mekkî-Medenî Sure Tertipleri: Hz. Âişe, İbn Abbâs-Kurayb, Mucâhid ve Katâde Rivayetleri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* LVIII/1 (2017), 225-238; Nurullah Agitoğlu, "Hz. Nûh'un Gemisi ile İlgili Tâbiî Katâde'den Gelen Bazı Rivâyetler Üzerine", *Uluslararası Hz. Nuh ve Cudi Dağı Sempozyumu, 27-29 Eylül 2013*, (2014), 285-293. Özellikle hadis halkaları ve rivayet ağı bağlamında Katâde'yi inceleyen çalışmalar için bk. Ömer Faruk Maden, *Hicrî II. Asır Ehl-i Hadis Halkaları (Basra Örneği)*, (Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: 2018), ss. 97-103; Mustafa Tatlı, *Tâbiîn Döneminde Hadis Rivayeti (75-135/694-753 Yılları)* (İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul: 2021).ss. 177-183.

⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, thk. İhsan Abbâs (Beyrut: Dâru Sâdır, 1968), 7/230; Abdulhamit Birişik, "Katâde b. Diâme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim 21 Haziran 2021).

Diâme'nin bedevî, annesinin köle olması dışında ailesi hakkında pek bir bilgiye sahip değiliz.⁶

Katâde b. Diâme'nin ilim anlayışı re'yden uzak, nakilci bir tavra yakın görünmektedir. Nitekim onun kendi görüşünü zikretmeyi tercih etmediği ifade edilmektedir: "Bir mesele hakkında Ebû Hilal'in sorduğu soruya Katâde 'Bilmiyorum' cevabını verdi, Ebû Hilal tekrar kendi görüşünü sorunca 'Ben kırk yıldır kendi görüşümü (re'yimi) söylemedim.' dedi. Bunun üzerine Ebû Hilal ona yaşını sorduğunda elli yaşında olduğunu söyledi."⁷ Farklı rivayetlerde onun 20/30/40 sene kendi re'yi ile fetva vermediğine dair ifadeler yer almaktadır.⁸

Katâde b. Diâme'nin isminden söz edilen ilim dallarının, kelimadan fıkha, Arap dilinden hadise değin geniş bir alana yayıldığı söylenebilir. Nitekim kendisi İslami ilimlerin yanında Arap şiiri, lügat, Arap tarihi ve nesep ilimleri de tahsil etmiştir.⁹ Bununla birlikte kıraat, tefsir, hadis, fıkıh gibi ilim dalları Katâde'nin daha ziyade öne çıktığı alanlardır. Kıraat ilmini Ebû'l-Âliye er-Riyâhî (öl. 90/709), Enes b. Mâlik (öl. 93/711-12), Hasan-ı Basrî (öl. 110/728) ve İbn Sîrîn'den (öl. 110/729) almıştır.¹⁰ Otorite sayıldığı hadis, fıkıh ve tefsir alanlarındaki yeri müstakil başlıklar altında ele alınacağından burada öncelikle Katâde b. Diâme'nin isnad ağının ele alınması genelde hoca-talebe ilişkileri ile ilmî çevresi ve yaklaşımının belirlenmesi özelde ise rivayet ağının tanınması açısından uygun olacaktır.

İsnad Ağı

İsnad, hadis ilminde hadisi rivayet eden râvi zinciri anlamında kullanılsa da biz burada ilimlerin nesilden nesile hoca-talebe ilişkileri vesilesi ile oluşturulan bağ anlamında isnad ağı terkinini kullanmayı uygun gördük. Bir âlimin hoca ve öğrencilerinin bilinmesi onun hem ilim anlayışının şekillendiği zinciri hem de kendinden sonrakiler üzerinde etkisini tasvir etmesi sebebiyle önemlidir. Hadis ilmi özelinde değerlendirecek

⁶ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî İbn Kuteybe, *el-Meârif*, thk. Servet Ukkâşe (Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyeti'l-Amme li'l-Kitâb, 1992), 462.

⁷ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/229.

⁸ Ebu'l-Haccâc Yûsuf b. Abdurrahman el-Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl fî Esmâi'l-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1980), 23/509

⁹ Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl fî Esmâi'l-ricâl*, 23/498.

¹⁰ Birışık, "Katâde b. Diâme".

olursak bu silsilenin bilinmesi sened kullanımında Katâde'nin yaklaşımına ışık tutacaktır.

Katâde b. Diâme, Basra'da yaşamış zaman zaman da Kûfe'de bulunmuştur. Hayatının büyük bölümünü geçirdiği Basra'da ilmin toplanması ve yayılmasında; şehrin isnad ağı içerisinde kilit noktalardan biridir denebilir. Nitekim Ali b. Medîni (öl. 234/848-49), emsârda isnadın keşiştiği altı kişiyi sayarken Basra için zikrettiği ilk isim Katâde b. Diâme olmuştur.¹¹

Katâde'nin tâbiînin küçüklerinden olması sebebiyle ilmin ortaya çıkmış olduğu şehirlerde ilmin neşet ettiği ilk kaynak olan sahâbe tabakasından istifadesi sınırlı olmuştur. Onun görüştüğü sahâbiler arasında İmrân b. Husayn (öl. 52/672), Ebû Hüreyre (öl. 58/678), Ebû Abdurrahmân (Ebû'l-Bahterî) Sefîne (öl. 80/699),¹² Muâz b. Cebel (öl. 17/638), Abdullah b. Sercis (öl. 90/690), Enes b. Malik ve Ebu Tufeyl'in (öl. 100/718-19) yer aldığı kaydedilmiştir.¹³ Bununla birlikte Abdullah b. Sercis ve Enes dışında ashâbdan kimseyle görüşmediği, İbn Tufeyl'in ise Hz. Peygamber (s.a.v.) hayatta iken henüz çocuk olduğu da bu konudaki diğer bir görüş olarak burada zikredilmelidir.¹⁴

Tâbiîn tabakasına geçtiğimizde ise uzun bir liste bizi karşılaşıyor: Nadr b. Enes (öl. 80/701), Ebû Eyyûb el-Merâğî (öl. 80/701), Muâze el-Adevîyye (öl. 83/702), Ukbe b. Suhbân (öl. 83/702), Ebu'l-Cevzâ el-Rabaî (öl. 83/702), Heyseme b. Abdurrahman (öl. 85/705), Nasr b. Âsım el-Leysî (öl. 89/708), Ebû'l-Âliye Rufey' er-Riyâhî, Büşeyr b. Ka'b (öl. 90/708), Ebû Şa'sâi Câbir b. Zeyd (öl. 93/711-12), Saîd b. Müseyyeb (öl. 94/713), Mutarrif b. Abdullah el-Şihhîr (öl. 95/713-14), Humeyd b. Abdurrahman b. Avf (öl. 95/713), Zürâre b. Evfâ (öl. 98/711), Ebu'l-Melîh b. Üsâme (öl. 98/711), Sâlim b. Ebu'l-Ca'd (öl. 99/712), Safvân b. Muhriz, Ebû Osman el-Nehdî (öl. 100/719), Hassân b. Bilal (öl. 100/718), Hilâs el-Hacerî (öl. 100/718), Şehr b. Havşeb (öl. 100/718), İkrime Mevlâ İbn Abbâs el-Berberî (öl. 105/723), Abdullah b. Şekîk (öl. 108/724), Bekr b. Abdullah el-Müzenî (öl.

¹¹ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân Zehebî, *Siyerü A'lâmü'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaûd (Müessesetü'r-Risâle, 1405), 5/399.

¹² Zehebî, *Siyerü A'lâmü'n-nübelâ*, 5/270.

¹³ Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl* (Beyrut: Dâru İhyai't-Türasî'l-Arabi, 1271), 7/133.

¹⁴ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, 7/133.

108/726), Muhammed b. Sîrîn, Hasan-ı Basrî, Habîb b. Sâlim (öl. 110/), Atâ b. Ebû Rebâh (öl. 114/732), Hâlid b. Urfute (öl. 120-130/), Ebû Hassan el-A'rec (öl. 130/747), Hilâl b. Yezîd (öl. [?]), Bişr b. Âiz el-Minkerî (öl. [?]), Bişr b. el-Muhtefizi (öl. [?]), Cüreyy b. Küleyb el-Sedûsî (öl. [?]).¹⁵ Tâbiîn tabakasındaki isnad ağı Basra'da yoğunlaşmakla birlikte Kûfe (Heyseme b. Abdirrahman ve Sâlim b. Ebu'l-Ca'd), Mekke (İkrime ve Atâ b. Ebû Rebâh), Şam (Şehr b. Havşeb) ve Medine'ye (Humejd b. Abdurrahman) de uzanmaktadır.

Tâbiîn tabakasındaki bu geniş ağın, aynı zamanda onu sahâbe tabakasına yaklaştırdığı söylenebilir. Onun mürsel rivayetlerinin altında yatan sebeplerden biri de yine sahip olduğu bu geniş ağdır; nitekim İmrân b. Husayn, Ebû Hüreyre ve Sefîne'den rivayetleri mürseldir.¹⁶ Bir diğer sebep ise Katâde'nin güvenilir bir âlim kabul edilmesi ve tâbiînde farklı örnekleri görüldüğü gibi isnadın sorulmasını kendi güvenilirliğine (itibarına) hakaret kabul etmesi olabilir. Nitekim Katâde'nin kendisine isnad sorulduğunda sinirlendiği ve kendisi değilse bile ashabının bu soruya "*Ebû Hattâb'ın kendisi senedir*" şeklinde cevap verdikleri nakledilmiştir.¹⁷

Mezkûr isimlerin içerisinde Katâde'nin talebe olarak istifade ettiği bazı isimler öne çıkmaktadır. Bunlardan biri Hasan-ı Basrî'dir. Kendi ifadesiyle Hasan-ı Basrî ile on iki sene geçirmiş ve ona sabah namazlarında eşlik etmiştir.¹⁸ Bu bağlamda zikredilmesi gereken bir diğer isim ise Saîd b. Müseyyeb olacaktır. Katâde'nin anlattığına göre kendisinin ilim öğrenme isteği ve gayretinden yorulan Saîd b. Müseyyeb, onu kendisine vereceği ilme dair başka bir şeyi kalmadığı için yanından göndermiştir.¹⁹

Tâbiînden zikredilen bu isimlerin yanında Katâde'nin kendilerinden rivayeti olmasına rağmen mülâki olmadığı yahut hadis almadığı kimseler de vardır. Yahyâ b. Saîd el-Kattân'a (öl. 198/813) göre Süleyman b. Yesâr (öl. 107/725) ve Ahmed b. Hanbel'e (öl. 241/855) göre de Muâze el-Adeviyye'den semâi yoktur.²⁰ İbn Maîn'e (öl. 233/848) göre ise Saîd b. Cübeyr (öl. 94/713) ve Mücahid'den (öl. 103/721), Şu'be'ye (öl. 160/776)

¹⁵ Zehebî, *Siyerü A'lâmü'n-nübelâ*, 5/270.

¹⁶ Zehebî, *Siyerü A'lâmü'n-nübelâ*, 5/270.

¹⁷ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/230.

¹⁸ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/229.

¹⁹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/230.

²⁰ Zehebî, *Siyerü A'lâmü'n-nübelâ*, 5/277.

göre İbn Râfi'den hadis işitmemiştir.²¹ Bu isimler onun tedlîs ile hadis rivayet ettiği isimler olabilir.

Tayâlisî'nin (öl. 204/819) Şu'be'den naklettiğine göre Katâde, semânın bulunduğu kişilerden "haddesena" sigası ile rivayette bulunur ki bu isimler, Mutarrif b. Abdullah, Enes b. Mâlik, Saîd b. Müseyyeb ve Hasan-ı Basrî'dir. Semâi olmaksızın rivayette bulunduğu kişiler içinse "kâle" sigasını kullanır: Saîd b. Cübeyr (öl. 94/713) ve Ebû Kılâbe (öl. 104/722) gibi.²²

Öğrencileri ise Eyyüb Sahtiyânî (öl. 131/749), Süleyman et-Teymî (öl. 143/761), Amr b. el-Hâris (ö. 148/765), Ma'mer b. Râşid (öl. 153/770), Hişâm el-Destüvâî (öl. 153/770), Mis'ar b. Kîdâm (öl. 155/772), Saîd b. Ebû Arûbe (öl. 156/773), Evzâî (öl. 157/774), Şu'be b. Haccâc, Saîd b. Zerbâ (öl. 161-170/), Sa'ik b. Hezn (öl. 161/770), Musa b. Halef el-Ammî (öl. 161/770), Yezîd b. İbrahîm el-Tüsterî (öl. 161/770), Ebân b. Yezîd (öl. 163/779), Hüsâm b. Mîsek (öl. 163/779), Hemmâm b. Yahyâ (öl. 163/779), Şeyban en-Nehvî (öl. 164/780), Selâm b. Ebû Mudî' (öl. 164/780), Hüleyd b. De'lec (öl. 166/782) ve Hammâd b. Seleme (öl. 167/784), Saîd b. Beşîr (öl. 168/784), Ufeyr b. Me'dân (öl. 168/784) Cerîr b. Hâzim (öl. 170/786) ve Ebû Avâne (öl. 176/792)²³ gibi farklı alanlarda öne çıkmış isimlerdir. Yukarı yönlü isnad ağında olduğu gibi burada da Basra yoğunlukta olmakla birlikte Kûfe (Mis'ar b. Kîdâm), Bağdat (Şeyban en-Nehvî), Şam (Evzâî ve Saîd b. Beşîr), Musul (Hüleyd b. De'lec), Humus (Ufeyr b. Me'dân) ve Mısır'a (Amr b. el-Hâris) uzanmaktadır. Burada dikkat çeken husus ise isnad ağının yukarı ve aşağı yönlü olmak üzere iki kısım halinde düşündüğü müzde aşağı yönlü isnad ağının Hicaz'a uğramamasıdır ki bu durumun Medine'nin kendi rivayetleri dışında olana itibar etmeyen mesafeli duruşundan kaynaklandığı düşünülebilir.²⁴

Katâde b. Di'ame bu geniş isnad ağı sayesinde farklı ilim dallarında birçok hadis almış ve bazı alanlarda otorite (hâfız) kabul edilmiştir. İkinci

²¹ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz* (Beirut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419), 1/93; Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Ta'rîf Ehli'l-takdîs bi-Merâtibü'l-meosûfîn bi'l-Tedlîs*, thk. Âsım b. Abdullah el-Karyûtî (Ummân: Mektebetü'l-Menâr, 1403), 43.

²² İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/229.

²³ Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 1/92; *Siyerü A'lâmü'n-nübelâ*, 5/271.

²⁴ Hüseyin Akgün, *Hadis Rivayet Coğrafyası* (İstanbul: IFAV, 2019), 67.

bölümde Katâde'nin otorite alanları, alanla ilgili rivayetleri bağlamında ele alınacaktır.

2. Otorite Alanları -Hadis, Fıkıh, Tefsir-

Katâde b. Diâme için ilmî birikimi ve yukarıda bahsettiğimiz geniş bir ağ hükmündeki hoca-talebe ilişkileri ile çağdaşları içerisinde dikkat çeken bir isimdir, denilebilir. Nitekim hocası Ebû Kılâbe'nin Katâde'ye teveccühü onun yaşadığı dönemde Basra'nın muteber âlimlerinden biri olduğunu göstermektedir; Ebû Kılâbe kendisine cevaplayamadığı bir soru sorulduğunda cevap için soruyu soran kişiyi Katâde'ye yönlendirmiştir.²⁵

Onun "âlim" vasfı tek bir alanla sınırlı değildir. O, Basra ehlinin en hafızıdır ve bunun yanında fıkıh, tefsir, Arap dili, tarih, neseb ilmi ve ulemanın ihtilatı ve vasıfları hakkında ondan iyisi yoktur.²⁶ Öğrencileri Süleyman et-Teymî ve Eyyüb Sahtiyânî, bir şeyle ihticâc etmek için onun hıfzına başvurmuşlardır.²⁷ Bu durumun onun, fıkıhın aslî kaynakları olan ayet ve hadise dair hafızasında geniş bir birikime sahip olmasından kaynaklandığı düşünülebilir.

2.1. Muhaddis Olarak Katâde b. Diâme

Kaynaklarda hafıza ve ezber kabiliyetinin hadis ilminde râvide aranan şartların başında gelmesi hasebiyle Katâde'nin bu yönüne vurgu yapılmıştır.²⁸

Câbir'in sahifesinden okuduğu her şeyi ezberlemesi örneğinde Katâde'nin işittiği her şeyi ezberleyebildiği görülmektedir.²⁹ Onun yazı ile desteklemeye ihtiyaç duymadığı bu kabiliyeti çevresinde de dikkat çekmiş ve merak uyandırmıştır. Şu'be'nin şöyle dediği nakledilir: "Katâde yeni bir hadis rivayet ettiğinde ardından onu unutmamak için ikinci bir hadis rivayet ederdi. Çünkü o hadisleri ezberler, yazmazdı."³⁰

²⁵ İbn Ebû Hâtım, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, 7/133.

²⁶ İbn Ebû Hâtım, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 7/135.

²⁷ Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl fi esmâi'l-ricâl*, 23/516

²⁸ Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî İbn Ebû Hâtım, *el-Cerh ve't-Ta'dîl* (Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, 1271), 7/133, 134.

²⁹ İbn Ebû Hâtım, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 7/135.

³⁰ İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 462. Konu hakkında detaylı bilgi için bk. Tatlı, *Tâbiün Döneminde Hadis Rivayeti (75-135/694-753 Yılları)*, 303-304.

Onun sened kullanımında hassas olmadığı, kimi zaman senedine bakmaksızın metne dayanarak hadisi reddettiği veya tenkit ettiği de bilinmektedir.³¹ Senede itibar etmediğini gösterir bir örnek kaynaklarda şöyle geçmektedir: “*Katâde'nin yanına geldiğimizde rivayet ettiği hadislerin senedlerini soruyorduk. Bunun üzerine ashâbı 'Ebu'l-Hattab'ın kendisi senedir.' diye cevap veriyorlardı.*”³² Bu ifadeler, ilk dönem irsâllerinde mürsilin öne çıktığını gösterir. Yani mürsil güvenilir ise mürselleri de makbul sayılır.³³

Hicrî ilk asırla ilgili, isnad kullanımı açısından bakıldığında isnad kullanımı ve sorulmaya başlanması şeklindeki değişimin ilk örneklerinin görüldüğü bir dönem olduğu söylenebilir. Ma'rûf/meşhûr olmayan rivayetlerin sahih/ma'mulün bih kabul edilen hadislere karışmasını önlemek refleksi ile ortaya çıkan rivayetin kaynağının sorgulanması ile baş veren isnad uygulaması, sema' kavramının önem kazanması ve rivayet sigaları ile ilişkilendirilerek devam eden bir süreç şeklinde tasvir edilebilir.³⁴

İsnadın kullanımında yaşanan bu sürecin doğurduğu değişim Katâde özelinde örneklendirmek açısından şu rivayet dikkat çekicidir: Hammâd b. Seleme'nin anlattığına göre “*Hammâd b. Ebû Süleyman Basra'ya gelinceye değin Katâde neredeyse hiç sened kullanmazdı. Nebî'den bana ulaştı, Ömer'den bana ulaştı diye onlarla görüşmediği halde rivayette bulunurdu. Basra'ya Hammâd b. Ebû Süleyman geldikten sonra ise senedi zikretmeye başladı.*”³⁵ Bu bilgi, bir taraftan isnad sorgusundaki değişime dikkat çekerken diğer taraftan irsâl nakilde bulunan âlimlerin, aslında rivayetin mutasıl tarihlerine de hâkim olduğunu gösterir.

Katâde'nin isnad kullanımında etkili olan ismin Hammâd b. Ebû Süleyman olması dikkat çekicidir. Nitekim Katâde'nin ilim anlayışı re'ye mesafeli ve nakil esaslıdır. Hammâd ise Ehl-i re'yin öncülerinden, Ebû Hanîfe'nin hocası Kûfeli bir âlimdir. Katâde'nin buradaki motivasyonu yöntem ve ilmî anlayış açısından farklı ya da tabir yerindeyse karşı

³¹ Akgün, *Hadis Rivayet Coğrafyası*, 106, 211.

³² İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/230.

³³ Nurdan Genç, *Hasan-ı Basri'nin Mürsellerinin Tahlili* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020), 28-30.

³⁴ Benzer değerlendirmeler için bk. Bekir Özüdoğru, *Hadis, Anlam ve Amel* (İstanbul: IFAV, 2021.), 12-13.

³⁵ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/230.

tarafından daha iyi olmak veya ilmin Kûfelilerce ziyan olmasını engellemek, hadisi savunmak veya Ehl-i reyin tenkitlerini bertaraf etmek olabilir. Yahut her ne kadar re'y-nakil konusunda farklı yerlerde dursalar da Hammâd'ın bu tavrından etkilenmiş olabilir. Nitekim Hammâd'ın görüşlerinde isabetli olduğu gibi hadisleri de tam senedleri ile rivayet ettiği kaydedilmiştir.³⁶

Diğer yandan bu etkileşimin keskin değişimlere yol açtığı söylenebilir. Her ne kadar isnadın muttasıl kullanımı önem kazanmış olsa da tüm rivayetler ve râviler için aslî unsur olduğu düşüncesi henüz oluşmamıştır. İsnad halen, sahih/ma'mulün bih hadisleri, aralarına zayıf/mevzu/garib rivayetlerin karışması tehlikesine karşı muhafaza etme refleksi şeklinde varlığını sürdürmektedir. Bununla birlikte Katâde örneğinde sened kullanımından hareketle söyleyebiliriz ki senedin muttasıl olup olmadığı (sema') ayrımı bu dönemde vâkidir. Nitekim Katâde'nin, semânı gösteren muttasıl senedlerde "haddesena" (حدثنا); mürsel (münkâtı') senedlerde ise "kâle" (قال) veya "haddese" (حدث) sîgasını kullandığı kaydedilmiştir.³⁷

Bir râvi olarak Katâde, sika ve hüccet kabul edilmiştir.³⁸ Ali b. Medînî, büyük şehirlerdeki isnad zincirlerinin isimleri üzerinde kesiştiği altı kişiden birinin Katâde olduğundan bahsetmektedir.³⁹ Bununla birlikte hakkındaki bazı ithamlar onun hadisçiliğinin ve hadislerinin güvenilirliğini zedelemiş olabilir. Kaynaklarda Yahya b. Maîn, Şu'be ve Nesâî'nin tenkitleri ile Katâde'nin müdellis diye bilindiği, kaydedilmiştir.⁴⁰ Hakkında sika ve müdellis olmak üzere iki farklı hüküm bulunması ilgi çekicidir. Özellikle hafızası ile meşhur bir âlim olması sebebiyle ha-taen tedlîs yaptığı ihtimali üzerinde durmak da güçleşmektedir. Ebû Dâvûd'a (öl. 204/819) göre hadis dinlemediği 30 kişiden rivayeti vardır;

³⁶ M. Özgü Aras, "Hammâd b. Ebû Süleyman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim 23 Haziran 2021).

³⁷ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/230; Zehebî, *Siyerü A'lâmü'n-nübelâ*, 5/274.

³⁸ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/230; Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Temîmî İbn Hibbân, *el-Sikât* (Hint: Dâiretü'l-Meârif'l-Osmaniyye, 1393), 9/22.

³⁹ Birşık, "Katâde b. Diâme".

⁴⁰ Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 1/93; Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Ta'rîf Ehli'l-takdîs bi-Merâtibi'l-mevsûfîn bi'l-Tedlîs*, thk. Âsım b. Abdullah el-Karyûtî (Ummân: Mektebetü'l-Menâr, 1403), 43.

Ali b. el-Medîni'ye göre ise Saîd b. Müseyyeb'den gelen rivayetleri zayıftır.⁴¹

Esasında hicrî ilk asırda yaşamış bir râvi hakkındaki tedlîs iddiasını kasıt ve hata üzerinden değerlendirmek bir bakıma anakronik olacaktır. Katâde hakkındaki tedlîs iddiaları çağdaşları olan âlimlerine değil, hadis usûlünün sistematik hale gelip ıstılahların oluştuğu ikinci asır âlimlerine aittir. Dolayısıyla tedlîs hükmünün geriye dönük verilmiş bir hüküm olduğu söylenebilir. Tedlîs, râvinin, hadisi görüşmediği veya görüştüğü halde muteber yollarla hadis almadığı hocasından işitmiş gibi rivayet etmesi anlamına gelmektedir.⁴² Görüşmediği hocasından rivayette bulunması anlamıyla mürsel ile yakındır. İlk asır rivayet üslubu ve sened kullanım alışkanlıkları göz önüne alındığında, cerh veya sıhhat kusuru olarak tedlîs/irsâlden bahsedilemez. Nitekim bu iki terim de inkıtâ'ya dayanmaktadır ve ilk asırda muttasıl sened kullanımı yaygın değildir. Bu şekilde bir inkıtâyı rivayet için kusur kabul eden tedlîs tanımı ilk defa, muttasıl ve merfû hadisin kullanımına yaptığı vurgu ile İmam Şâfiî tarafından yapılmıştır.⁴³ Bu müzakereler sonucunda yaşadığı dönemin rivayet üslubu içerisinde Katâde'nin, tedlîs ile tenkit edilmemesi daha tutarlı olacaktır.

Katâde hakkındaki ithamlardan biri de Kaderîliktir. İbn Ebû Arûbe ve Destüvâi'nin naklettiğine göre Katâde, "Günahlar hariç her şey kaderyledir." demiştir.⁴⁴ Böylece günahları kader kapsamından çıkarıp kula isnad ederek Ehl-i sünnet akaidine muhalefet etmiş görünmektedir. Katâde'nin daha sonra bu görüşünden vazgeçtiğini söyleyenler olduğu gibi onun bu düşüncesinin değişmediği görüşünü savunanlar da olmuştur.⁴⁵ Hakkındaki bu itham/yargı onun cerhine ve hadisleri ile ihticâc etmekte tereddüde sebep olmuş olabilir. Katâde'nin bu görüşü cebir konusuna muhalefetinin bir yorumu şeklinde de anlaşılabilir. Bir diğer sebep ise onun

⁴¹ Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl fi esmâi'l-ricâl*, 11/73.

⁴² Ebû Amr Takıyyüddin Osman b. Salâhaddîn eş-Şehrezûrî İbn Salâh, *Mukaddimet-ü İbn Salâh*, thk. Nureddin Itr (Beirut: Dâru'l-fikr, 1986), 73; Ahmet Yücel, *Hadis Usûlü* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı, 2011), 176.

⁴³ Ahmet Yücel, *Hadis İstılahlarının Doğuşu ve Gelişimi & Hicri İlk Üç Asır* (İstanbul: IFAV, 2020), 184.

⁴⁴ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/230; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 1/93.

⁴⁵ Zehebî, *Siyerü A'lâmü'n-nübelâ*, 5/277.

kimden hadis aldığına dikkat etmeyen bir râvi olarak vasıflanması olabirir. Nitekim Şa'bî'ye (öl. 104/722) göre o, hâtibü'l-leyl'dir.⁴⁶ Hadisi kimden aldığına dikkat etmeyen râvi, gece odun taşıyana benzetilmiştir.

Tüm eleştirilere rağmen onun rivayetlerinin başta Abdürrezzâk'ın *Musannef*'i olmak üzere *Kütüb-i Sitte* ve diğer hadis kaynaklarında yer alıyor olması, onun güvenilir bir râvi olduğunu göstermektedir. Katâde'nin bir râvi olarak durumunu göstermesi açısından en sağlam hadis kaynaklarından biri olan Buhârî'nin *Sahîh*'indeki rivayetlerine bakılabilir. *Sahîh*'te kendisinin üç/iki yüz üzerinde rivayeti olduğu ve bunların da büyük bir kısmının mütâbeât nev'i rivayetler arasında yer almadığı görülmektedir.⁴⁷ Buhârî'nin muttasıl senede attığı değer ve bu bağlamda koyduğu kurallar düşünüldüğünde⁴⁸ onun Katâde'nin mürsellerine zayıf hadis kategorisinde yaklaşmadığı anlaşılmaktadır.

2.2. Müfessir Olarak Katâde

Katâde "müfessir" vasfıyla meşhur olmuştur. Kendisi de tefsir ilmindeki vukûfiyetini "*Kur'ân'da hiçbir ayet yoktur ki onun hakkında bir şey işitmiş olmayayım*" sözleri ile ifade etmiştir.⁴⁹ Katâde, tefsir ilminde Hz. Peygamber (s.a.v.), sahâbe ve tâbiünden sonra dördüncü tabakanın başı kabul edilir.⁵⁰

Kûfe müfessirlerinden kabul edilen Katâde'nin tefsir ilmi özelinde isnad ağı sahâbeye kadar uzanır; İbn Mes'ûd'un takipçilerindedir.⁵¹ Ebü'l-Âliye, Saîd b. Müseyyeb, Şa'bî, Hasan-ı Basrî, İbn Sîrîn gibi hocalarından hareketle bu alanda isnad ağının tâbiîn tabakasında genişlediği söylenebilir. Öğrencilerinden hareketle isnad ağı bağlamında aşağı yönlü bir değerlendirme yapacak olursak özellikle Ma'mer, İbn Ebû Arûbe gibi isimler tefsir rivayetlerini aktaran isimlerdir ki onlardan gelen rivayetleri

⁴⁶ Zehebî, *Siyerü A'lâmü'n-nübelâ*, 5/272.

⁴⁷ Bk. Buhârî, "İmân", 6; "Tefsîr", 3; "Libâs", 18.

⁴⁸ Osman Aydın, "Hadis Aktarım Usulleri ve Buhârî'nin Tasarrufları: Semâ ve Kıraat Metotları Özelinde", *Mefkûre: Hadis-Siyer-Tarih Araştırmaları*, ed. Osman Aydın-Fahreddin Haliloğlu (İstanbul: Fecr Yayınları, 2022), 139-162.

⁴⁹ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, 7/134; Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl fi esmâi'l-ricâl*, 23/511.

⁵⁰ Şemsüddîn Muhammed b. Alî b. Ahmed el-Mısrî Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn* (Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.), 2/47.

⁵¹ Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî, *Tefsîr*, thk. Abdullah Muhammed Şehâte (Beyrut: Darü İhyâi'l-Türas, 1423), 5/12.

Abdürrezzâk'ın ve Taberî'nin tefsirlerinde çokça yer almaktadır.⁵² Bu durum onun isnad ağının hicrî üçüncü asra kadar uzandığı şeklinde yorumlanabilir.

Katâde'nin tefsir rivayetlerine ve tefsir anlayışına dair örneklerle Taberî, Kurtûbî gibi isimlerin tefsirlerinde yer verdikleri ölçüde ulaşabiliyoruz. Bununla birlikte Medenî sûreler hakkındaki rivayeti de tefsir ve tefsir usûlü rivayetlerine örnek olarak zikredilebilir.⁵³

Kendisine isnad edilen *Kitabü't-Tefsîr* ve *'Avâşirü'l-Kur'ân* isimli eserlerden söz edilmekte ise de bu kitapların günümüze ulaşmış ulaşmadığı bilinmemektedir.⁵⁴ *el-Nasih ve'l-Mensuh*⁵⁵ adlı eseri bugün elimize ulaşan tek eseridir.

***en-Nasih ve'l-Mensuh* ve Katâde'nin Tefsir Rivayetleri**

Katâde b. Diâme'ye isnad edilen bu eser, Bakara, Âl-î İmrân, Nisâ, Mâide, En'am, Enfâl, Tevbe, Nahl, İsrâ, Ankebut, Câsiye, Ahkâf, Muhammed, Mücadele, Haşr, Müntehine ve Müzzemmil surelerinde nesh edilmiş ayetler üzerine kaleme alınmıştır.

Katâde eserde, birbirini nesheden ayetlere yer vermiş ve yer yer hadislerden istifade etmiştir. İstifade ettiği hadisleri kimi zaman nesh hükümünü desteklemek kimi zaman da nüzûl sebebini açıklamak için kullanmıştır.

Nüzûl sebepleriyle ilgili yer verdiği rivayetlerden biri şöyledir: "*Senin geçmiş gelecek bütün günahını Allah'ın bağışlaması, sana nimetini eksiksiz vermesi, seni dosdoğru yolda yürütmesi ve Allah'ın sana güçlü bir şekilde yardım*

⁵² Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemâm b. Nâfi' es-San'ânî Abdürrezzâk, *Tefsîrî Abdürrezzâk*, thk. Mahmud Muhammed Abduh (Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419), 1/296, 328, 361, 362, 2/115, 16, 179; Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî, *Câmiü'l-beyân an Te'vîlü Âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Daru Hicr, 1422), 1/61, 91; 5/374. Bk. Ceyda Gürman, "Ekol Eksikli Tefsir Tarihi Yazıcılığında İhmal Edilen Şehir Basra ve Basralı Meşhur Müfessir Tâbîler: Ebü'l-Âliye, Hasan-ı Basrî, Katâde", *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 5/2 (Ekim 2021), 892-893.

⁵³ Hâris b. Esed el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü'l-kur'ân*, thk. Huseyn el-Kuvvetî (Beyrut: Dâru'l-fikr, 1971) 395; Gözeler, "Mekkî-Medenî Sure Tertipleri: Hz. Âişe, İbn Abbâs-Kurayb, Mucâhid ve Katâde Rivayetleri", 225-238.

⁵⁴ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/230; Birışık, "Katâde b. Diâme".

⁵⁵ Ebü'l-Hattâb Katâde b. Diâme b. Katâde es-Sedûsî el-Basrî, *el-Nâsîh ve'l-mensûh*, thk. Hâtîm sâlih el-Dâmin (Bağdat: Müessesetü'r-Risâle, 1418).

etmesi için sana apaçık bir fetih ihsan ettik."⁵⁶ ayeti hakkında Katâde, Enes b. Mâlik'ten şöyle rivayet etmiştir: "... (bu ayet) Hudeybiye'de iken nâzil oldu ve Rasûlullah (s.a.v.) '*Bana öyle bir ayet indirildi ki benim için tüm dünya nimetlerinden daha sevimlidir.*' buyurdu."⁵⁷ Senedi muttasıl olan bu rivayet İbn Ebû Arûbe,⁵⁸ Hemmâm,⁵⁹ Ma'mer⁶⁰ ve Şu'be'den⁶¹ aynı senedle rivayet edilmiş ve hasen-sahih hükmü verilmiştir.⁶²

Nesh görüşünü desteklemek maksadıyla yer verdiği rivayetler sadece daha fazladır ve bunlar arasında muttasıl ve mürsel olanlara rastlamak mümkündür. Yukarıda yer verilen rivayette görüldüğü gibi muttasıl senede sahip bir rivayete kulların gizli ve açık niyetlerinden hesaba çekileceği anlamındaki ayetin⁶³ neshi bağlamında yer verilmiştir. Katâde'nin Zürâre b. Evfâ ← Ebû Hüreyre isnadıyla naklettiğine göre Rasûlullah (s.a.v.) şöyle buyurdu: "*Allah, dilleri ile söylemedikçe yahut fiiliyata dökmedikçe ümmetimi, gönüllerinden geçirdikleri şeylerden dolayı hoş görür (hesaba çekmez)*"⁶⁴

Zürâre, Katâde'nin semâi olan râvilerdendir. Senedi muttasıl olan bu hadis aynı senedle, İbn Ebû Arûbe, Hemmâm, Mis'ar (öl. 155/772),

⁵⁶ el-Fetih 48/1-3.

⁵⁷ Katâde b. Diâme, *el-Nâsîh ve'l-mensûh*, 46; Ebü'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nîsâbü'rî Vâhidî, *Esbâb-ü Nüzûli'l-Kur'ân*, thk. Kemâl Besyûnî Zağlûl (Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1411), 399.

⁵⁸ Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdilhâlik el-Bezzâr, *Müsned (el-Bahru'l-Zehhâr)*, thk. Mahfûzurrahmân Zeynullah vd. (Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 2009), 13/381; Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, thk. Şuayb Arnaûd vd. (b.y.: Müessesetü'r-Risale, 2001), 20/452; Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *el-Câmi'u's-sahîh*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâki (Kahire: y.y., 1374), "Cihad ve Siyer", 34; Taberî, *Câmiü'l-beyân*, 22/200.

⁵⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 19/257.

⁶⁰ Abdürrezzâk, *Tefsîr*, 3/210; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 20/335; Ebü İsa Muhammed b. İsa b. Serve es-Sülemî Tirmizî, *es-Sünen*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Daru'l-Çarbi'l-İslâmî, 1998), "Tefsîrü'l-kur'an", 48.

⁶¹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 21/368.

⁶² Tirmizî, "Tefsîrü'l-kur'an", 48.

⁶³ Mensuh ayet için bk. el-Bakara 2/284, nâsîh ayet için bk. el-Bakara 2/286.

⁶⁴ Katâde b. Diâme, *el-Nâsîh ve'l-mensûh*, 38; Tirmizî, "Talak ve Lian", 8.

Hişâm ve Ebû Avane (öl. 176/792) tarafından rivayet edildiği⁶⁵ (Müsned, Buhârî, Müslim) gibi farklı tefsirlerde Ma'mer isnadıyla Katâde'den mürsel nakledilmiştir.⁶⁶ (Ebû Zemenin, Saleb,) Muttasıl senedi olmakla birlikte Katâde'nin mürsel rivayetlerinin tercih edilmesi onun alandaki otoritesinden kaynaklanıyor olabilir.

Eserde mürsel hadis kullanımına örnek olarak şu rivayet zikredilebilir: Ramazan ayında oruç tutmak ile fidye vermek arasındaki muhayyerliği ifade eden ayetin⁶⁷ "Artık içinizden kim bu aya yetişirse onu oruçlu geçirsün. Kim de hasta veya yolcu olursa, başka günlerden sayısınca tutsun."⁶⁸ ayeti ile nesh edildiği görüşünde olan Katâde, çok yaşlı, hasta, hamile ve emzikli kadınların ramazan orucu hususunda ruhsatlı olduklarını ifade etmektedir.⁶⁹ Bu görüşünü destekler mahiyette Yezîd b. Abdullah-kardeşi Mutarrif b. Abdullah senedi ile "Rasûlullah (s.a.v.) hamile ve emziren kadınlara (ramazan orucu için) izin verdi." hadisini rivayet etmiştir.⁷⁰

Hadisin râvilerine baktığımızda Yezîd b. Abdullah Ebü'l-A'lâi eş-Şihhâr (öl. 108/726) Basralı sika bir râvi;⁷¹ kardeşi Mutarrif b. Abdullah eş-Şihhâr da tâbiünden sika bir râvi ve önde gelen zâhid isimlerindedir ve rivayetleri *Kütüb-i sitti'* de yer almıştır.⁷² Ayrıca her ikisi de Katâde'nin hadis aldığı kimselerdendir, dolayısıyla sahâbeye kadar senedde bir kopuktan söz edilemez.

⁶⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 16/37; Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, thk. Muhammed b. Zühayr Nâsir el-Nâsîe (b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 1422), "İtk", 6, "Talak", 11; Müslim, "İman", 58.

⁶⁶ Taberî, *Câmiü'l-beyân*, 6/132; Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. İsâ el-Mürri el-Kurtubî Ebû Zemenîn, *Tefsîrü'l-kur'ani'l-azîz*, thk. Ebû Abdullah Hüseyin b. Ukkâşe - Muhammed b. Mustafa el-Kenz (Kahire: el-Faruku'l-Hadisîyye, 1423), 1/271; Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân an Tefsîri'l-kur'an* (Beyrut: Darü İhyâi'l-Türasi'l-Arabî, 1422), 2/300.

⁶⁷ el-Bakara 2/183-184.

⁶⁸ el-Bakara 2/185.

⁶⁹ Katâde b. Diâme, *el-Nâsîh ve'l-mensûh*, 37.

⁷⁰ Katâde b. Diâme, *el-Nâsîh ve'l-mensûh*, 37.

⁷¹ Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb* (Hint: Matba'atü Dâireü'l-Meârifî'n-Nizâmiyye, 1326), 11/341. (Yezîd'in sahâbi olduğu görüşünde olanlar da vardır.)

⁷² İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 10/173; M. Yaşar Kandemir, "Mutarrif b. Abdullah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim 21 Haziran 2021).

Hadisin diğer tariklerine baktığımızda ise İbn Ebû Arûbe ← Katâde ← Urve b. Zübeyr/Azra ← Saîd b. Cübeyr ← İbn Abbas⁷³ ve Amr b. Dinar ← Atâ b. Ebû Rebâh ← İbn Abbas⁷⁴ senedi ile mevkûf rivayetine rastlamaktayız. Bunlardan Atâ b. Ebû Rebâh senedi sahih görülmüştür.⁷⁵

Mu'temir b. Süleyman İbnü't-Teymî (öl. 187/803) ← Süleyman et-Teymî ← Katâde ← Saîd b. Cübeyr ← İbn Abbas senediyle gelen bir diğer mevkûf rivayet ise hadisin bir başka yönünü ortaya koymaktadır. Bu rivayete göre İbn Abbas, hamile olan eşine ramazan orucunu tutmamasını emretmiştir.⁷⁶ Senedi sahih görünen bu rivayete göre Katâde hadisin İbn Abbas'tan mevkûf senedle rivayetinden haberdardır.

Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hamile ve emziren kadınların oruç tutmaması için ruhsat verdiği dair merfû hadis ise Enes b. Malik'ten rivayet edilen, âlimlerin amel ettiği hasen bir hadistir.⁷⁷ Bu durumda hamile ve emziren kadınların oruç tutmaması hükmünün merfû bir hadise dayandığı anlaşılmaktadır. Mevkuf rivayette, İbn Abbas'ın hükmünün de Hz. Peygamber'den (s.a.v.) kaynaklandığı söylenebilir.

Öyleyse Katâde'nin hadisi ref'i hususunda üç ihtimal söz konusudur. Bunlardan ilki hataen ref edilmesi ihtimalidir.⁷⁸ Diğer Katâde'nin İbn Abbas'ın hükmünün kendi içtihamı değil Hz. Peygamber'in (s.a.v.) içtihamı diye bilerek ref etmesidir.⁷⁹ Son ihtimal ise irsâldir ki Katâde, Yezîd ve Mutarrîf'in hadisin muttasıl senedine sahip olduğunu bildiği ya da

⁷³ Ebû Dâvûd, "Savm", 43; Taberî, *Câmiü'l-beyân*, 3/168, 425.

⁷⁴ Buhârî, "Tefsîrü'l-Kur'an", 27; İbn Ebû Hâtim, *Tefsîr*, 1/307.

⁷⁵ Ebu'l-Hasan Ali b. Ömer b. Ahmed el-Bağdadî Dârekutnî, *Sünen*, thk. Şuayb el-Arnaûd - Hasan Abdül Mün'im Şelbî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1424), 3/194.

⁷⁶ Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmam Abdürrezzâk es-San'ani, *el-Musannef* (Beyrut: el-Meclisü'l-İlmi, 1983), 4/218.

⁷⁷ Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 2/565; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 31/392; Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni İbn Mâce, *es-Sünen*, thk. Şuayb el-Arnaûd (b.y.: Daru'l-Risâleti'l-Âlemiyye, 1430), "Sıyam", 12; Süleyman b. Eş'as b. İshâk el-Ezdî es-Sicistanî Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, thk. Şuayb el-Arnaûd (Beyrut: Dâru'l-Risâleti'l-Âlemiyye, 1430), "Savm", 43; Tirmizî, "Savm", 21. Tefsir eserlerinde de yer almıştır, bk. Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr* (Beyrut: Daru'l-fikr, ts.), 1/459

⁷⁸ Yusuf Suiçmez, *Sahabe ve Tabiin Sözlerrinin Hz. Peygamber'e Nispeti* (Ankara: OTTO, 2015), 157.

⁷⁹ Suiçmez, *Sahabe ve Tabiin Sözlerrinin Hz. Peygamber'e Nispeti*, 180-181,185.

öyle varsaydığı için hadisi mürsel rivayet etmiştir, denilebilir. Bu da dönemin rivayet üslubuna uygundur. Şu tarik de söz konusu ihtimali destekleyen ve hadisin senedini kuvvetlendiren bir veri kabul edilebilir: Hânî b. Abdullah b. Şihhîr ← Benî Şihhîr'den biri ← babası.⁸⁰ Hânî b. Abdullah b. Şihhîr, Yezîd ve Mutarrîf'in kardeşidir.

İncelediğimiz rivayetlerden hareketle onun hadis rivayetinde isnad kullandığı; ancak dönemin rivayet üslubunun doğurduğu bir sonuç olarak mürsel-muttasıl sened kullanımında özel bir hassasiyetinin bulunmadığı söylenebilir. Diğer yandan "tefsir eserlerinde görüşlerine itibar edilen bir âlim ve güvenilir bir râvidir" yorumu yapılabilir.

Müfessir olarak hadis rivayetindeki bu tavrının fakih sıfatı ile devam ettirdiğini söylemek mümkün müdür?

2.3. Fakih Olarak Katâde

Talebesi Ma'mer'in şu sözü Katâde b. Diâme'nin bir fakih olarak itibarının göstergesi hükmündedir: "*Katâde, Zührî ve Hammâd'dan daha fakih (âlim) bir kimse görmedim.*"⁸¹

Nakle dayalı ilim anlayışından bahsettiğimiz Katâde, fıkhîta da aynı anlayışını sürdürmüştür. "*Kırk yıldır kendi re'yim ile fetva vermedim.*" sözü de bu anlayışının bir tezahürü hükmündedir.⁸²

Rivayetler üzerine bina ettiği fıkîh anlayışının bir sonucu olarak bu konuda başta Abdürrezzâk'ın *Musannef*'inde olmak üzere muhtelif eserlerde birçok rivayeti vardır. Bunun yanında kendisine isnad edilen menâsik⁸³ türü bir eser de bulunmaktadır. Talebesi Saîd b. Ebû Arûbe'nin Katâde'den naklettiği merfû, mevkûf ve maktû rivayetlerden oluşan *el-Menâsik*⁸⁴ adlı eser, onun fikhî rivayetlerini incelemek için yeterli kaynak olacaktır.

el-Menâsik ve Katâde'nin Fikhî Rivayetleri

Saîd b. Ebû Arûbe, Katâde'nin meşhur öğrencilerinden olmakla birlikte kaynaklarda İbn Ebû Arûbe'nin muhtelit olduğundan

⁸⁰ Ebû Abdurrahman Ahmed b Ali b Şuayb Nesâî, *el-Sünenü'l-Kübrâ*, thk. Hasan Abdül-mün'im Şelbî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421), 3/152.

⁸¹ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, 7/134.

⁸² İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/229.

⁸³ Haccın hükümlerine dair rivayetlerin derlenmesi ile oluşan eserlerin genel adı.

⁸⁴ Saîd b. İbn Ebû Arûbe, *el-Menâsik*, thk. Amir Hasan Sabri (Beyrut: Daru'l-Beşairi'l-İslamiyye, 1421).

bahsedilmektedir.⁸⁵ Söz konusu eserde 160 rivayet yer almaktadır. Bunlardan 121'i Katâde b. Diâme'ye isnad edilmiş merfû, mevkûf ve maktû rivayetlerdir. Eyyüb es-Sahtiyânî, Ebû Ma`şer (öl. 170/787) gibi isimlerin rivayetlerine ise çoğunlukla Katâde'nin görüşlerini/maktû rivayetlerini desteklemek veya rivayetin farklı bir tarikini göstermek amacıyla yer verilmiştir.

Eserin usûlünce bab başlıkları içerisinde ilk sırada Katâde b. Diâme'nin maktû rivayetlerine yer verilmiş ardından sırasıyla varsa konuyla ilgili Katâde'den nakledilen merfû ve mevkûf rivayetler, konu hakkındaki diğer tâbiinin görüşleri zikredilmiştir.

Bab başlıklarından birinin incelenmesi konunun anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. "*İçinizden biri hasta ise veya başından bir rahatsızlığı varsa (tırışını olup) oruç veya sadaka yahut kurban olarak bir fidye ödesin. (el-Bakara 2/196)*" babı⁸⁶ altında yer verilen ilk rivayetler şu şekilde sıralanmıştır: Katâde'nin maktû rivayeti, Katâde'den nakledilen merfû rivayet ardından konunun bir diğer yönünü açıklayan Katâde'nin maktû rivayetleri ve bunların farklı tarikleri.

Eserde Katâde'ye isnad edilen merfû rivayetler incelendiğinde bunlar arasında müdelles, mürsel ve muttasıl senedlere sahip olan rivayetlerin yer aldığı görülmektedir. Mürsel rivayetlerin çoğunluğu hocası Hasan-ı Basrî'den nakledilmiştir.

Bunlardan biri, (Katâde ← Hasan) "*Hasan, Rasûlullah'a (s.a.v.) ref ederek şöyle dedi: 'Muhammed'in nefsi elinde olana yemin olsun ki Allah indinde yerler ve gökler arasındaki en faziletli amel Allah yolunda cihad veya cinsel ilişkiden, ticaretten ve münakaşadan ârî makbul bir haccdır.'*"⁸⁷ rivayetidir.

Bu metin ve senedle tek olan rivayete benzer bir hadis Buhârî'de (öl. 256/870) yer almaktadır: İbn Şihâb ez-Zührî'nin Saîd b. Müseyyeb ← Ebû Hüreyre senediyle naklettiğine göre Rasûlullah'a (s.a.v.) "*En faziletli amel hangisidir?*" diye soruldu. O, "*Allah'a ve Rasûlüne imandır.*" buyurdu. "*Sonra hangisidir?*" diye sorulunca "*Allah yolunda cihaddır.*" buyurdu, soru

⁸⁵ Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Takrîbü't-tehzîb*, thk. Muhammed Avvâme (Suriye: Daru'l-Reşîd, 1406), 239.

⁸⁶ İbn Ebû Arûbe, *el-Menâsik*, 95.

⁸⁷ İbn Ebû Arûbe, *el-Menâsik*, 61.

tekrarlanınca bu sefer “*Makbul bir hacdır (hacc-ı mebrûr)*” diye cevap verdi.⁸⁸

Katâde'nin Hasan'dan naklettiği bu rivayet Buhârî rivayetinden metin açısından farklıdır. Bu farklılıklar mâna ile rivayetten kaynaklıyor olabilir, nitekim Hasan rivayetinde yer alan “*cinsel ilişkiden, ticaretten ve münakaşadan ârî makbul bir hacc*” ifadesi Bakara suresi 197. ayete⁸⁹ atıftır. Hasan-ı Basrî'nin söz konusu ayeti tefsir ettiği bir rivayet de İbn Ebî Şeybe'de nakledilmiştir.⁹⁰

Katâde tarikindeki bu tasarrufun hocası Hasan-ı Basrî'den kaynaklandığı, Katâde'den anlaşılmaktadır.

el-Menâsik'te aynı senedle gelen bir diğer rivayet ise şöyledir: Rasûlullah'a (s.a.v.) “*O'na (Allah'a) giden yol nedir?*” diye sorulunca O, şöyle dedi: “*Kişinin azık ve binek bulmasıdır.*”⁹¹

Âl-i İmrân suresi 97. ayetin⁹² tefsiri olduğu anlaşılan rivayetin farklı tarikleri bulunmaktadır. Bunlardan biri aynı metinle Ma'mer'in, Katâde'den naklettiği rivayettir.⁹³ Benzer şekilde Hasan'dan farklı tariklerle mürsel⁹⁴ ve maktû⁹⁵ rivayetleri de bulunmaktadır. Bununla birlikte mahfuz olan tarikin Katâde-Hasan mürsel tariki olduğu kaydedilmiştir.⁹⁶

⁸⁸ Buhârî, “İmân”, 16.

⁸⁹ “Hac bilinen aylardadır. Kim o aylarda hacca karar verip niyet ederse, bilsin ki hac sırasında kadına yaklaşmak, günaha sapmak ve tartışıp çekişmek yoktur...” (el-Bakara 2/197.)

⁹⁰ Ebü'l-Hasen Osmân b. Muhammed İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, thk. Muhammed Avvâme (Daru'l-kible, t.y.), 8/154.

⁹¹ İbn Ebû Arûbe, *el-Menâsik*, 57.

⁹² “Oraya yol bulabilen insana, Allah için Kabe'yi haccetmesi gerekir.” (Al-i İmran 3/97.)

⁹³ Abdürrezzâk, *Tefsîr*, 1/405.

⁹⁴ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 3/433; Süleyman b. Eş'as b. İshak el-Ezdi es-Sicistanî Ebû Dâvûd, *el-Merâsîl*, thk. Şuayb el-Arnaûd (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1408), 143.

⁹⁵ Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî İbn Ebû Hâtim, *Tefsîr*, thk. Esad Muhammed et-Tayyib (Suud: Mektebetü Nezzâr Mustafa el-Bâz, 1419); İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 3/433.

⁹⁶ Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkadir Ata (Beirut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1424); Ebu'l-Hasan Ali b. Ömer b. Ahmed el-Bağdadî Dârekutnî, *el-İlelü'l-vârideti fi'l-ehâdîsi'n-nebeviyyeti*, thk. Mahfuzurrahman Zeynüllah es-Selefi (Riyad: b.y., 1405), 15/164.

Ali b. Ebû Tâlib ve İbn Ömer'den de benzer mânada rivayetler vardır.⁹⁷ Katâde ← Hasan tariki, tefsir kaynaklarında yer almasına rağmen hadis musannefatında fazla itibar görmemiştir.

Katâde'nin mürsel rivayette bulunduğu isimlerden bir diğeri ise Saîd b. Müseyyeb'tir. Katâde'nin, mürsil olarak meşhur olmuş râviler içerisinde en güvenilir kabul edilen Saîd b. Müseyyeb'ten naklettiğine göre Benî Seleme'den bir adam Rasûlullah'a (s.a.v.) "*İslam geldiğinde babam haccedemeyecek kadar çok yaşlıydı. O hacdan muaflı olur mu veya benim onun yerine hacetmem makbul müdür?*" diye sordu. Rasûlullah (s.a.v.) ona "*Evet, baban için hacet. Eğer onun bir borcu varsa Allah'ın kabul edeceğini umarak bu borcu öde/yerine getir. Allah çok merhametlidir.*" diye cevap verdi.⁹⁸

Farklı tarihlerle Saîd b. Müseyyeb'ten yine mürsel nakledilen⁹⁹ (İbn Ebû Şeybe, Taberî) söz konusu rivayet muttasıl senedlerle İbn Abbas,¹⁰⁰ Abdullah b. Zübeyr, Ali b. Ebû Talip, Enes b. Malik, Ebû Hüreyre ve Ebû Rezîn gibi birçok sahabîden de nakledilmiştir.¹⁰¹

el-Menâsik adlı eserde Katâde'nin müdelles hadis rivayetlerine rastlamak mümkündür. Bunlardan biri İbn Abbas'tan haddese sigası ile Rasûlullah'ın (s.a.v.) bayram sabahı şeytan taşlayınca kadar telbiye getirdiğine dair rivayettir.¹⁰² Katâde'nin İbn Abbas'tan semâi bilinmemekte; doğum ve vefat tarihleri dikkate alındığı takdirde bu ihtimal zayıf görünmektedir.¹⁰³ Yapılan tarama sonucunda hadisin Saîd b. Ebû Arûbe ← Katâde ← Atâ b. Ebû Rebâh ← İbn Abbas senedi ile bazı kaynaklarda

⁹⁷ Tirmizî, "Hac", 3.

⁹⁸ İbn Ebû Arûbe, *el-Menâsik*, 61.

⁹⁹ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 3/379; Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, thk. Tarık b. Avzullah b. Muhammed (Kahire: Daru'l-Haremeyn, ts.), 7/266.

¹⁰⁰ Ebû Abdullah Muhammed b. İdris Şâfî, *Müsned* (Beirut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1370), 1/385.

¹⁰¹ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 3/368, 380; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2/5 (562); İbn Mâce, "Menâsik", 9; Müslim, "Hac", 71; Dârekutnî, *Sünen*, 3/343.

¹⁰² İbn Ebû Arûbe, *el-Menâsik*, 88.

¹⁰³ İbn Abbas'ın vefat tarihi hicri 68, Katâde'nin doğum tarihi ise hicri 61 olarak bilinmektedir. Bu durumda hadisi İbn Abbas'tan işitmiş olsa bile Katâde en iyi ihtimalle yedi yaşında bir çocuktur.

nakledilmişse de, bu sened için şâz hükmü verilmiştir.¹⁰⁴ Bununla birlikte hadisin fıkıh ve hadis kaynaklarında İbn Abbas'tan birçok merfû tariki¹⁰⁵ bulunmaktadır.

Bir diğer tedlîs örneği ise Katâde ← Abdurrahman b. Ebû Bekir senedir. Katâde'nin naklettiğine göre "Teşrik günlerinin sonunda Rasûlullah (s.a.v.), Abdurrahman b. Ebî Bekîr'e Âişe'yi Ten'im'e¹⁰⁶ çıkarmasını emretti ve onun (Âişe'nin) bu şekilde umre yapmasını helal kıldı."¹⁰⁷ Katâde ile Abdurrahman mülâkî değildir. Katâde ← Ubâde ← Muaviye ← Âişe senedi ile de aynı mânada bir rivayet kaynaklarda yer almaktadır;¹⁰⁸ ancak bu senedin de muttasıl olduğundan bahsetmek güçtür.

Katâde tariki ile değilse de Abdurrahman ve diğer sahâbîlerden Hz. Peygamber'in (s.a.v.) bu uygulamaya izin verdiğini bildiren çok sayıda hadis güvenilir kaynaklarda rivayet edilmiştir.¹⁰⁹

Bir diğer örnek ise şöyledir: Katâde'nin, Sinan b. Seleme ← İbn Abbâs ← Züeyba Ebû Kabîsâ senediyle naklettiğine göre Rasûlullah (s.a.v.) Züeyba ile kurbanlık hayvanları da gönderir ve sonra derdi ki: "Eğer bu hayvanlardan birine bir zarar gelse ve bu sebeple onun öleceğinden endişe edersen onu kes, sonra onun ayağını kanına batır, sonra onu parçalarına ayır ve ne sen ne de yol arkadaşlarından biri onu yemesin."¹¹⁰

¹⁰⁴ Bezzâr, *Müsned*, 6/94; Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, thk. Hamdî b. Abdülmecid es-Selefi (Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, ts.), 18/277.

¹⁰⁵ Şâfiî, *Müsned*, 1/358; Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdi Tahâvî, *Şerhu Meâni'l-âsâr*, thk. Muhammed Zührî en-Neccâr - Muhammed Seyyid el-Câd el-Hak (Âlimü'l-Kütüb, 1414), 2/215; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 7/270; Buhârî, "Hac", 102; Müslim, "Hac", 4; Ebû Dâvûd, "Hac", 65.

¹⁰⁶ Mekke'nin kuzeybatısında Kâbe'ye en yakın Harem sınırı.

¹⁰⁷ İbn Ebû Arûbe, *el-Menâsik*, 86.

¹⁰⁸ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 3/128.

¹⁰⁹ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 8/86, 507; 20/134; Yakub b. İbrahim b. Habib Ebû Yûsuf, *el-Âsâr*, thk. Ebu'l-Vefa (Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.), 103; Buhârî, "Hac", 15; Müslim, "Hac", 17.

¹¹⁰ İbn Ebû Arûbe, *el-Menâsik*, 98.

Katâde'nin, Sinan b. Seleme'den semâi ihtilafı olmakla¹¹¹ birlikte hadis aynı senetle (İbn Ebû Arûbe ← Katâde ← Sinan ← İbn Abbâs ← Züeyba) pek çok kaynakta yer almıştır.¹¹²

el-Menâsik, özelinde yaptığımız incelemede Katâde'nin mürsel ve müdelles rivayetlerinin yer aldığını tespit ettik. Katâde (yahut İbn Ebû Arûbe) tarikleri münkatı' olsa da aynı metinle veya benzer mânada hadisler güvenilir kaynaklarda yer almaktadır. Özellikle İbn Abbas'tan nakledilen rivayetlerin farklı tariklerle destekleniyor olması, Katâde'nin rivayetlerinde dönemin rivayet üslubunu yansıttığını göstermektedir.

Müdelles hadis rivayetleri özelinde değerlendirecek olursak; Katâde'nin tedlîs yaptığı senedler, görüştüğü hocasından muteber yollarla almadığı hadisi ondan dinlemiş gibi rivayet etmesi şeklinde değil senedde inkitâ' yaparak hadisi kendisinden dinlemediği, bir üst tabakadaki râviye isnad etmek şeklinde olduğu görülmektedir. Bu şekilde yapılan tedlîs dönemin rivayet üslubundan kaynaklanmaktadır ve cerh sebebi sayılacak bir kasıt/yalan unsuru barındırmamaktadır.

Katâde'nin fikhî rivayetlerinin tahrîcinde onun rivayetlerine fıkıh kitaplarında pek fazla rastlanmadığı söylenebilir. Özellikle erken dönem Hanefî fıkında bu sayı yok denecek kadar azdır.¹¹³ Şâfiî'ye baktığımızda ise hatırı sayılır bir fark görülecektir.¹¹⁴

Sonuç

Katâde b. Diâme güçlü hafızası ile meşhur, nakil esaslı bir ilim anlayışına sahip başta tefsir olmak üzere hadis ve fıkıh alanlarında otorite kabul edilen bir tâbiîn âlimidir.

¹¹¹ İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 4/241.

¹¹² İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 8/680; İbn Mâce, "Menasik", 101; Müslim, "Hac", 66; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, 4/230. Diğer tarikler için bk. Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes el-Asbahî İmam Mâlik, *el-Muvatta'*, thk. Muhammed Mustafa el-Azâmî (Abudabi: Müessesetü Ziyâd b. Sultân Âli Nehyân lî'l-A'mâlî'l-Hayriyye ve'l-İnsaniyye, 2004), "Hac", 46; Tirmizî, "Hac", 71.

¹¹³ Bk. Nu'mân b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh Ebû Hanîfe, *Müsned*, thk. Nazar Muhammed el-Firyâbî (Riyad: Mektebetü'l-Kevser, 1415), 111, 112, 215, 216; Ebu Abdullah Muhammed b. el-Hasan el-Şeybânî Muhammed b. el-Hasan, *el-Âsâr*, thk. Ebu'l-Vefa el-Afgânî (Beirut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.), 350.

¹¹⁴ Bk. Şâfiî, *Müsned*, 1/51, 78, 245, 328, 2/13, 154, 171 vd.

Tâbiînin küçüklerinden olması hasebiyle isnad ağları sahâbe tabakasına kadar uzansa da tâbiîn tabakasında daha yaygındır. Kendisini sahâbeye ulaştıran kanallar hükmünde olan bu yaygın ağın onun rivayetlerinde mürseller şeklinde tezahür ettiği söylenebilir.

Bir râvi olarak Katâde hakkındaki başlıca tenkitlerden birisi olan tedlis dönemin rivayet üslubunda görüldüğü üzere, kendisinden işitmediği hadisi hocasından işitmiş gibi rivayet etmek değil, kendi tabakasındaki bir râvinin ismini zikretmemek şeklindeki inkıtâ' hükmündedir. Dolayısıyla buradaki anlamı ile onun tedlis yapması dönemin rivayet üslubu içerisinde değerlendirildiğinde bir kusur sayılmamalıdır.

Katâde'nin mürsel ve müdelles rivayetlerinin tefsir ve fıkıh alanlarında vârid olduğu görülmüştür. Bununla birlikte çalışmamız çerçevesinde elde ettiğimiz verilere göre söyleyebiliriz ki tefsir rivayetlerinde muttasıl ve mürsel hadis rivayeti daha fazladır ve tedlîse rastlanmaz. Muttasıl senedli rivayetlerin, kendisine atf yapılan tefsirlerde mürsel nakledilmiş olması hem müfessir hem râvi olarak Katâde'nin itibarını (güvenilirliğini) göstermektedir.

Fikhî rivayetlerinde tedlîs daha fazladır. Tedlîse konu olan rivayetlerde tahdîs sigasının yer alması da dikkat çekmektedir. Bu durumda Katâde'nin tahdîs sigası ile olan rivayetlerinin semaya delalet ettiği görüşünün doğru olmadığı sonucu çıkarılabilir. Fıkıh alanındaki mürsel rivayetlerinin çoğu ise fakih ve mürsil diye meşhur olan hocaları Hasan-ı Basrî ve Saîd b. Müseyyeb'den nakledilen fikhî rivayetlerdir. Onun hocalarından aldığı hadisi herhangi bir tasarruf söz konusu olmaksızın rivayet etmesi nakle dayalı fıkıh anlayışının bir yansıması kabul edilebilir.

Tefsir ve fıkıh alanlarında rivayetlerinin yaygınlığı üzerinde yapacağımız bir değerlendirme için Katâde'nin tefsir rivayetlerinin daha mu-teber olduğunu, fikhî rivayetlerine ise daha ziyade Şafiî fıkhında olmak üzere muttasıl senedlerle yer verildiğini söyleyebiliriz. Tespit edilen rivayetlerden hareketle Katâde b. Diâme'nin isnad ağının tâbiîn ve tebe-i tâbiîn tabakasında yoğunlaşmakla birlikte sahâbeden üçüncü asra kadar uzandığı söylenebilir. İsnad ağı, ezici bir çoğunlukla Basra üzerinde yoğunlaşmakla birlikte Irak, Şam ve Hicaz bölgelerine de uzandığı görülmektedir. Katâde b. Diâme'nin rivayetleri hakkında ayrıntılı çalışmalar, dönemin rivayet mantığının kavranmasına katkı sağlayacaktır.

Kaynakça

- Abdürrezzâk, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî. *Tefsîrû Abdürrezzak*. thk. Mahmud Muhammed Abduh. 3 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419.
- Abdürrezzâk, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî. *el-Musannef*. Beyrut : el-Meclisü'l-İlmi, 1983.
- Agitoğlu, Nurullah. "Hz. Nûh'un Gemisi ile İlgili Tâbiû Katâde' den Gelen Bazı Rivâyetler Üzerine". *Uluslararası Hz. Nuh ve Cudi Dağı Sempozyumu*, 27-29 Eylül 2013, 285-293.
- Akgün, Hüseyin. *Hadis Rivayet Coğrafyası*. İstanbul: IFAV, 2019.
- Aras, M. Özgü. "Hammâd b. Ebû Süleyman". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 23 Haziran 2021. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hammad-b-ebu-suleyman>
- Aydın, Osman. "Hadis Aktarım Usulleri ve Buhârî'nin Tasarrufları: Semâ ve Kıraat Metotları Özelinde". *Mefkûre: Hadis-Siyer-Tarih Araştırmaları*. ed. Osman Aydın-Fahreddin Haliloğlu. 139-162. İstanbul: Fecr Yayınları, 2022.
- Bedr, Ebû's-Suûd. *Tefsîru Katâde: Dirâse Li'l-Müfessir Ve Menheci Tefsîrih*. Kahire: Câmiatü'l-Kâhire, 1979.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Alî. *es-Sünenü'l-kübrâ*. thk. Muhammed Abdülkadir Ata. 10 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424.
- Bezzâr, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdilhâlik el-. *Müsned (el-Bahru'l-Zehâr)*. thk. Mahfûzurrahmân Zeynullah vd. 18 Cilt. Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 2009.
- Birişik, Abdulhamit. "Katâde b. Diâme". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 21 Haziran 2021. <https://islamansiklopedisi.org.tr/katade-b-diame>
- Budak, Ali. *Katâde B. Diâme: Hadis Imindeki Yeri*. Sakarya Üniversitesi, 2002.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-. *el-Câmi 'u's-sahîh*. thk. Muhammed b. Züheyr Nâsir el-Nâsie. 8 Cilt. b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 2. Basım, 1422.
- Dârekutnî, Ebu'l-Hasan Ali b. Ömer b. Ahmed el-Bağdadî. *el-İlelü'l-vârideti fi'l-ehâdisi'n-nebeviyyeti*. thk. Mahfuzurrahman Zeynüllah es-Selefi. 15 Cilt. Riyad, 1405.

- Dârekutnî, Ebu'l-Hasan Ali b. Ömer b. Ahmed el-Bağdadî. *Sünen*. thk. Şuayb el-Arnaûd - Hasan Abdulmün'im Şelbî. 5 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1424.
- Dâvûdî, Şemsüddîn Muhammed b. Alî b. Ahmed el-Mısırî. *Tabakâtü'l-müfessirîn*. 2 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b Eş'as b İshak el-Ezdi es-Sicistanî. *el-Merâsîl*. thk. Şuayb el-Arnaûd. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1408.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b Eş'as b. İshâk el-Ezdî es-Sicistanî. *es-Sünen*, thk. Şuayb el-Arnaûd. Beyrut: Dâru'l-Risâleti'l-Âlemiyye, 1430.
- Ebû Hanîfe, Nu'mân b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh. *Müsned*. thk. Nazar Muhammed el-Firyâbî. Riyad: Mektebetü'l-Keyser, 1415.
- Ebû Yûsuf, Yakub b. İbrahim b. Habib. *el-Âsâr*. thk. Ebu'l-Vefa. Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- Ebû Zemenîn, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Îsâ el-Mürrî el-Kurtubî. *Tefsîrû'l-kur'ani'l-azîz*. thk. Ebû Abdullah Hüseyin b. Ukkâşe - Muhammed b. Mustafa el-Kenz. 5 Cilt. Kahire: el-Faruku'l-Hadisîyye, 1423.
- Erdal, Ahmet Ferit. *Tâbiûn Bilginlerinden Katâde b. Diâme'nin Hayatı, Fikhî Görüş ve Rivayetleri*. Selçuk Üniversitesi, 2009.
- Genç, Nurdan. Hasan-ı Basrî'nin Mürsellerinin Tahlili. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020.
- Gökcan, Fahri. *Katâde İbn Di'âme ve Tefsiri*. Atatürk Üniversitesi, 1977.
- Gözeler, Esra. "Mekkî-Medenî Sure Tertipleri: Hz. Âişe, İbn Abbâs-Kurayb, Mucâhid ve Katâde Rivayetleri". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* LVIII/1 (2017), 225-238.
- Gürman, Ceyda. "Ekol Eksenli Tefsir Tarihi Yazıcılığında İhmal Edilen Şehir Basra ve Basralı Meşhur Müfessir Tâbiûler: Ebû'l-Âliye, Hasan-ı Basrî, Katâde", *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 5/2 (Ekim 2021), 892-893.
- İbn Ebû Arûbe, Saîd b. *el-Menâsik*. thk. Amir Hasan Sabri. Beyrut: Daru'l-Beşairi'l-İslamiyye, 1421.
- İbn Ebû Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî. *el-Cerh ve't-Ta'dîl*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, 1271.

- İbn Ebû Hâtım, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî. *Tefsîr*. thk. Esad Muhammed et-Tayyib. Suud: Mektebetü Nezzâr Mustafa el-Bâz, 1419.
- İbn Ebû Şeybe, Ebü'l-Hasen Osmân b. Muhammed. *el-Musannef*. thk. Muhammed Avvâme. 21 Cilt. Daru'l-kible, ty.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Takrîbü't-tehzîb*. thk. Muhammed Avvâme. Suriye: Daru'l-Reşîd, 1406.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Ta'rif Ehli'l-takdîs bi-Merâtibi'l-mevsûfîn bi'l-Tedlîs*. thk. Âsım b. Abdullah el-Karyûtî. Ummân: Mektebetü'l-Menâr, 1403.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Tehzîbü't-tehzîb*. 12 Cilt. Hint: Matba'atü Dâireü'l-Meârifî'n-Nizâmiyye, 1326.
- İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Temîmî. *el-Sikât*. 9 Cilt. Hint: Dâiretü'l-Meârif'l-Osmaniyye, 1393.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî. *el-Meârif*. thk. Servet Ukkâşe. Kahire, 1992.
- İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. es-Sünen. thk. Şuayb el-Arnaûd. 5 Cilt. b.y.: Daru'l-Risâleti'l-Âlemiyye, 1430.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî. *et-Tabakâtü'l-kübrâ*. thk. İhsan Abbâs. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1968.
- İbn Salâh, Ebû Amr Takıyyüddin Osman b. Salâhaddîn eş-Şehrezûrî. *Mukaddimet-ü İbn Salâh*. thk. Nureddin Itr. Beyrut: Dâru'l-fikr, 1986.
- Kandemir. M. Yaşar. "Mutarrif b. Abdullah". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 21 Haziran 2021. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mutarrif-b-abdullah>
- Katâde b. Diâme, Ebü'l-Hattâb b. Katâde es-Sedûsî el-Basrî. *el-Nâsîh ve'l-mensûh*. thk. Hâtım sâlih el-Dâmin. Müessesetü'r-Risâle, 1418.
- Kemal, Ömer Yûsuf. *Katâde b. Di'âme es-Sedûsî ve Tefsîruhu*. Medine: el-Câmiatü'l-İslâmiyye, 1981.
- Köse, Murtaza. "Tâbî'ün Fukahasından Basralı Fakih Katâde B. Diâme (ö. 117/735) ve Bazı Fıkâhî Görüşleri". *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 14 (2009), 219-232.

- Maden, Ömer Faruk. *Hicrî II. Asır Ehl-i Hadis Halkaları (Basra Örneği)*. (Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: 2018).
- Mizzî, Yûsuf b. Abdurrahman Ebu'l-Haccâc. *Tehzîbü'l-kemâl fî Esmâi'l-ricâl*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 35 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1980.
- Muhammed b. el-Hasan, Ebu Abdullah Muhammed b. el-Hasan el-Şeybânî. *el-Âsâr*. thk. Ebu'l-Vefa el-Afgânî. 2 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Muhâsibî, Hâris b. Esed el-. *el-Akl ve Fehmü'l-kur'ân*. thk. Huseyn el-Kuvvetlî. Beyrut: Dâru'l-fikr, 1971.
- Mukâtil b. Süleymân, b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî. *Tefsîr*. thk. Abdullah Muhammed Şehâte. Beyrut: Darû İhyâi'l-Türas, 1423.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmi'u's-sahîh*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 5 Cilt. Kahire: y.y., 1374.
- Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b Ali b Şuayb. *el-Sünenü'l-Kübrâ*. thk. Hasan Abdülmün'im Şelbî. 8 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421.
- Özüdoğru, Bekir. *Hadis, Anlam ve Amel*. İstanbul: İFAV, 2021.
- Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-. *el-Keşf ve'l-beyân an Tefsîri'l-kur'an*. 10 Cilt. Beyrut: Darû İhyâi'l-Türasi'l-Arabî, 1422.
- Suiçmez, Yusuf. *Sahabe ve Tabiin Sözlerinin Hz. Peygamber'e Nispeti*. Ankara: OTTO, 2015.
- Şâfiî, Ebû Abdullah Muhammed b. İdrîs. *Müsned*. 2 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1370.
- Şentürk, Recep. *Toplumsal Hafıza Hadis Rivayet Ağı* (İstanbul : Gelenek Yayıncılık, 2004).
- Taberânî, Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb. *el-Mu'cemü'l-evsat*. thk. Tarık b. Avzullah b. Muhammed. 10 Cilt. Kahire: Daru'l-Haremeyn, ts.
- Taberânî, Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb. *el-Mu'cemü'l-kebîr*. thk. Hamdî b. Abdülmecid es-Selefi. 25 Cilt. Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, ts.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî. *Câmiü'l-beyân an Te'vîlü Âyi'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 26 Cilt. Daru Hicr, 1422.

- Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî. *Şerhu Meâni'l-âsâr*. thk. Muhammed Zührî en-Neccâr - Muhammed Seyyid el-Câd el-Hak. 5 Cilt. Âlimü'l-Kütüb, 1414.
- Tatlı, Mustafa. *Tâbiûn Döneminde Hadis Rivayeti (75-135/694-753 Yılları)*. (İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul: 2021).
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Serve es-Sülemî. *es-Sünen*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 6 Cilt. Beyrut: Daru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1998
- Vâhidî, Ebû'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nisâbûrî. *Esbâb-ü Nüzûli'l-Kur'ân*. thk. Kemâl Besyûnî Zağlûl. Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1411.
- Yücel, Ahmet. *Hadis Usûlü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı, 2011.
- Yücel, Ahmet. *Hadis İstilahlarının Doğuşu ve Gelişimi & Hicri İlk Üç Asır*. İstanbul: IFAV, 2020.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Siyerü A'lâmü'n-nübelâ*. thk. Şuayb el-Arnaûd. 25 Cilt. Müessesetü'r-Risâle, 1405.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Tezkiretü'l-huffâz*. 4 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419.